

Teori, begrepp och empiri kring ursprunglig kapitalackumulation

Replik till Hallberg och Nyström

CLAS TOLLIN*

Sveriges Lantbruksuniversitet

MATS WIDGREN**

Stockholms universitet

I sitt inlägg i *Historisk tidskrift* 142:1 (2022) menar Erik Hallberg och Lars Nyström att vår skiljaktiga syn skulle gå tillbaka på olika discipliner, med olika frågeställningar och ingångar.¹ Men som en gren på historievetenskapens träd ställer historisk geografi samma krav på teori, begrepp och empiri som övrig historia. Det är också där bristerna finns i Hallbergs och Nyströms ursprungliga artikel.

I sitt svar ansluter författarna sig till Harveys omformulering om "accumulation by dispossession" som en alltjämt fortgående process. Det är därför motsägelsefullt att de trots Harveys grundläggande kritik mot Marx fortsätter att använda begreppet "ursprunglig".² I artikeln garde- rade sig Hallberg och Nyström med ett frågetecken. Men de raderade själva ut frågetecknet genom att konstatera: "Nog är väl detta en ur- sprunglig kapitalackumulation!"³ Den teoretiska utgångspunkten för artikeln förblir oklar.

Trots påpekande fortsätter författarna att blanda ihop markslaget utmark med de rättsliga termerna allmänning och samfällighet. Det blir inte klarare av att man inför en ny term, utmarkslag.⁴ Örby och

* Docent i agrarhistoria

** Professor emeritus i geografi, särskilt kulturgeografi

1. Erik Hallberg & Lars Nyström, "Gränser i skog och akademi: Replik till Tollin och Widgren", *Historisk tidskrift* 142:1 (2022) s. 60–71.

2. I artikeln tillskriver de Harvey en definition av ursprunglig kapitalackumulation, men anför en mening där Harvey bara citerar Marx' definition. Harvey ägnar i själva verket ett helt kapitel åt att kritisera och omformulera begreppet, David Harvey, *The new imperialism* (Oxford 2003) s. 144–145.

3. Erik Hallberg & Lars Nyström, "Den ursprungliga kapitalackumulationen på svensk botten? En pilotstudie om gränser i skog och mark ca 1600–1900", *Historisk tidskrift* 141:1 (2021) s. 57.

4. De hänvisar i sin not 9 till Tollin 1999 om stora utmarkslag men Tollin använder genomgående begreppet utmarksamfälligheter.

Galtholms byaskogar betecknas som ett utmarkslag, men bestod av två bysamfälligheter som åtskildes av en rågång.⁵ Kartan från Lidköpingstrakten återger inte ”en allmänning för byarna Härene, Hovby och Östby”⁶ utan ”en utmark belägen i Skaraborgs län”.⁷ Sammanblandningen av begreppen allmänning och utmark påverkar även trovärdigheten i deras regionindelning. I delar av Sverige låg inägorna på liknande sätt som i Halland som öar i ett hav av utmark, men utmarken bestod oftast av skilda samfälligheter med juridiskt fastställda (om än ibland tvistiga) rågångar dem emellan. Detta klargörs inte av författarna.

Författarna påstår att vi företräder en ”extrem konsensusposition i svensk historieskrivning” och att vi undviker tolkningar som pekar på konflikter. Detta påstående tycks dels syfta på att vi konstaterar att markrättigheterna i de fem fallen från Västergötland *oftast* var ”tydligt erkända och oomtvistade”,⁸ dels på att vi påmint om att avmätningen 1696 av Skinnskatteberg, Heds och Gunnilbo socknar skedde med lokalbefolkningens medverkan.⁹ Vi hävdar inte att alla rågångar var oomtvistade eller att det inte skulle funnits skilda intressen och anspråk i det äldre agrarsamhället, men till skillnad mot Hallberg och Nyström konstaterar vi att rättigheterna på utmarken inte främst var baserade på hävd och sedvanerätt utan att det på 1700-talet fanns sedan länge juridiskt giltiga gränser.

Hallberg och Nyström påstår att vi undviker tolkningar som pekar på konflikter. Det källmaterial som vi hanterat om det historiska landskapet har ofta tillkommit i samband med tvister. Huruvida konsensus eller ej uppnåtts mellan olika intressenter måste avgöras av källmaterialet och inte härledas ur ett förbestämt synsätt.

Författarna missförstår vårt intresse för äldre förhållanden. Att i detta sammanhang hänvisa till runstenar och andra äldre råmärken för att belägga rättsliga sakförhållanden är i linje med hur lantmätare och do-

5. O223–62:1, Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA). Att det fanns andra tvister inom detta område motsäger inte att gränsen mellan dessa byaskogar hade sedan länge hävdade gränsmärken.

6. Hallberg & Nyström (2022) s. 63.

7. P87-2:4 1790, LSA.

8. Detta vårt generella påstående syftar inte på utmarken Kartåsen som författarna påstår.

9. T15:129–174, Sockenprotokoll Gunnilbo sn, 1696, LSA.

mare på 1600- och 1700-talen agerade när de skulle reda ut ägotvister.¹⁰

Såväl Hallberg och Nyström som vi ser kartor över den bolagsägda skogen idag som ett facit på en process där marken berövats primärproducenter och förts ut i den ”privatiserade huvudfåran för kapitalackumulation”. Men ingen av dagens kartor stöder Hallberg och Nyströms tes om att utmarksskiftena skulle ha haft avgörande roll. I hela Götaland, Mälardalskapen och längs Norrlandskusten domineras skogsägandet av fysiska personer och inte av bolag eller stat.¹¹

Större delen av den bolagsägda skogen förvärvades av trä- och mas-saindustrin från 1800-talets mitt och fram till 1906 års bolagsförbudslag.¹² År 2005 var den aktiebolagsägda arealen 5,5 miljoner hektar. En tidigare fas är de markförvärv som gjordes av järnhyttor och bruk från 1500-talet och framåt. Före det sena 1800-talets förvärv uppskattas att den av industrin ägda skogen uppgick till en eller par miljoner hektar.¹³ Det saknas vad vi vet en sammanfattande översikt över dessa markförvärv. Bolagsinnehavet går tillbaka dels till rekognitionsskogar som staten ställde till brukens föfogande under 1600- och 1700-talen (och som ofta friköptes 1811), dels till bolagens skatteköp av tidigare kronohemman.¹⁴ Vi saknar också en sammanfattande bild av i vilken utsträckning som dessa förvärv ledde till avhysningar av den typ som Per Jonsson beskrivit för Hällefors Bergslag.¹⁵

Hallberg och Nyström hänvisar här främst till Almquists översikt över Karl XI:s skogskommissioner.¹⁶ Det är emellertid oklart vilken roll de hade i spelet mellan krona, adel och bruk (bergskollegiet). Det är bara i Västmanland och i delar av Södermanland som Almquist kommer in på järnbrukens intressen. Men i och med den avgränsning av kronans allmänningar som kommissionerna syftade till gavs kronan givetvis möj-

10. Jfr Maria Ågren, *Att hävda sin rätt: Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd* (Stockholm 1997) kapitel 6.

11. Ulf Jansson (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: Studier av de areella näringarnas geografi och historia* (Stockholm 2011) s. 124–125.

12. Gunnar Arpi (red.), *Sveriges skogar under 100 år: En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859–1959*, del 1 (Stockholm 1959) s. 69–91.

13. Arpi (1959) s. 68–69.

14. Carl Kuylenstierna, *Om rekognitionsskogar och under bruk skatteköpta hemman: Med särskild hänsyn till å desamma förbehållna enskilda rättigheter* (Lund 1916).

15. Per Jonsson, *Finntorparna i Mången: Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö* (Lund 1989).

16. J. E. Almquist, *Skogskommissionerna under det karolinska enväldet*, del 2 av *Studier i svensk jordrätt* (Stockholm 1928) s. 495–588.

lighet att ställa skogsmark till brukens disposition. Almquist betonar dock i sin sammanfattning främst att adelsfamiljer förlorade mark och ser kommissionerna som en parallell till den samtidigt pågående stora reduktionen.¹⁷

Hallberg och Nyström menar att förloppet i bergslagsskogarna, som initierats av den västmanländska skogskommissionen anknyter till "en klassisk marxistisk beskrivning av utmarksskiftet, där bönder drivs bort för att bereda marken för en kapitalistisk exploatering".¹⁸ En närmare granskning av kommissionens protokoll och de kartor som upprättades då Glifsåns allmanning avrösades, visar att detta inte stämmer.¹⁹ Den påstått förfördelade skattebonden Anders Andersson i Glifsån var en storkolare som ägde egen hytta och hammare. Herr Jürgen Brandt på Riddarhyttans bruk anklagade Andersson för att han trots laga skriftligt förbud fällt milved till tre stora kolmilor på omstridd mark. Kommissionen tog inte ställning i denna tvist. Vi vet alltså inte hur det gick med de tre milorna, men däremot vad som hände med ägorna. Kommissorialrätten beslöt 1704 att ett område (Glifsåns "allmanningstrakt") avgränsat av rämärkena Holmsjöröset, Botjärn och Uvbergsröset förklarades som kronoallmanning och därefter lades till Riddarhyttans försörjning (970 ha).²⁰ Resten av Glifsån (1740 ha) förblev i Anderssons ägo inklusive hytta och hammare (se figur). Gården levde vidare och ägorna storskiftades 1759.²¹ Lantmätaren konstaterar att Glifsån tidigare aldrig hade varit "skingrad" utan att gård, hytta och hammare hade ägts av bergsmannen Jan Janssons far. Kartmaterialet visar således att Glifsån inte slukades av Riddarhyttans kopparbruk utan levde vidare ännu vid 1700-talets mitt. Att det även funnits ett ekonomiskt beroendeförhållande till Riddarhyttans bruk är sannolikt men en närläsning av protokollet stämmer inte med författarnas bild av att bönder drevs bort.

Hur den första vägen av överföring av mark till järnbruken skedde är sammanfattningsvis dåligt känt. Utmarksskiftet spelar en underordnad roll och Karl XI allmänningsskommission tycks inte varit drivande. Här finns onekligen en viktig forskningsuppgift. Men det finns knappast

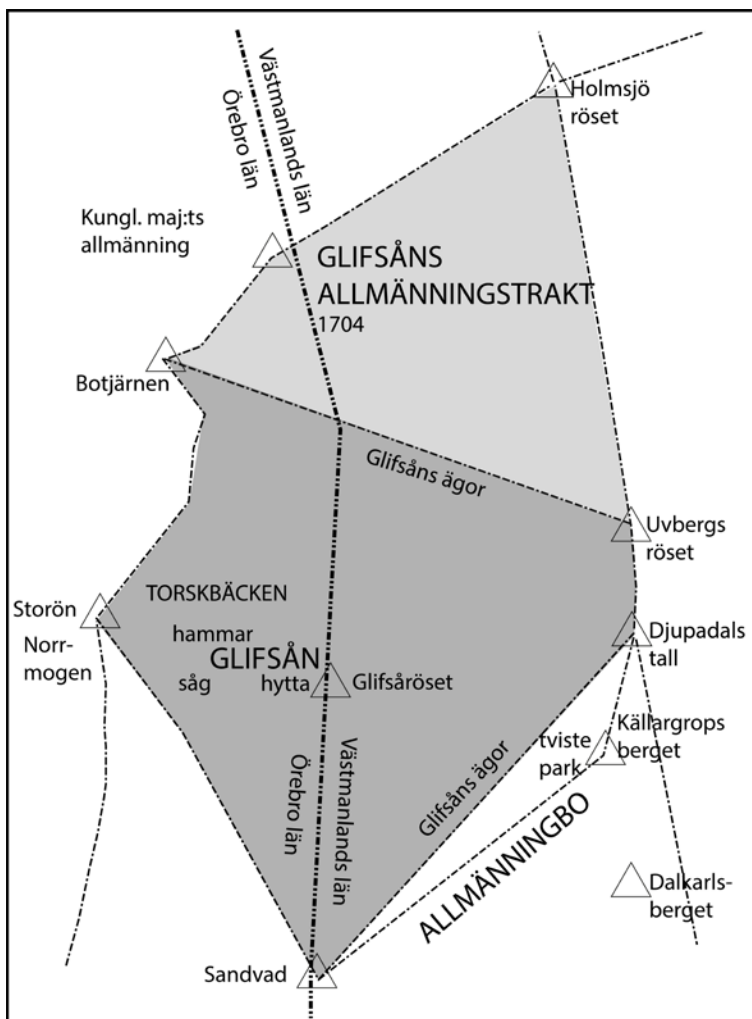
17. Almquist (1928) s. 579.

18. Hallberg & Nyström (2022) s. 69.

19. T15:1-107, LSA.

20. Lantmäteristyrelsens arkiv, signum 85; S57-23:2; Lantmäterimyndighetens arkiv, signum 19-ski-84 (båda 1704).

21. S57-23:2, LSA.

Glifsås innehavare drevs inte bort till följd av den västmanländska allmänningsskommissionen 1696. Gården ägdes ännu vid storskiftet 1759 av två bergsmän som förvärvat sina andelar genom arv och svägerskap. Den kronoallmänning som 1704 tilldelades Riddarhyttan, som en följd av allmänningsskommissionens undersökning, låg norr där-om. Gamla råmärken markeras med trianglar. Bygräns markeras med streckprick-linje och länsgräns med tjockare streck-prick-prick-linje.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, signum 85; S57-23:2; Lantmäterimyndighetens arkiv, signum 19-ski-84.

några genvägar till att teckna bilden av den processen. Det återstår alltså mycket empirisk forskning för att klargöra hur dagens fastighets- och ägarstruktur vuxit fram. I detta arbete är de storskaliga lantmäterikartorna en viktig men alltför lite använd källa.